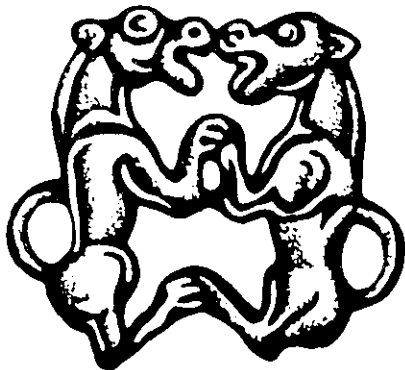

Дискусії

Н. А. Гаврилюк

ПРОДОВЖЕННЯ ДИСКУСІЇ ЩОДО «ІСТОРІЇ ЕКОНОМІКИ СТЕПОВОЇ СКИФІЇ VI—III СТ. ДО Н. Е.» (відповідь на одну з рецензій)

Сидячие места есть не только в трамваях или автобусах — их много в науке. Здесь их занимают не самые проворные, как в общественном транспорте, а и вправду убогие. Не те, кому далеко ехать, а кому долго дремать.

Л. С. Клейн¹

Після виходу рецензії² її автор, В. Ю. Мурзін, взимку 2000—2001 рр. у приватних розмовах запропонував уважати її роботою, яка ніби то започатковує дискусію з проблем скифології. Новий авторський погляд на жанр вже надрукованої рецензії В. Ю. Мурзіна підтримав відповідальний секретар журналу «Археологія» В. М. Зубар. Останній дуже наполегливо запропонував мені взяти участь у «дискусії», навіть до відмови від права відповіді на надруковану рецензію. Беручи до уваги те, що дискусія про історію економіки Скифії почалася давно, ще під час обговорення мого рукопису на здобуття ступеня доктора історичних наук, я погодилась з пропозицією двох відомих археологічних авторитетів. І теж пропоную свою статтю вважати симетричним внеском до «дискусії», хоч за суттю вона є простою відповіддю на одну з рецензій на мою книгу «Історія економіки Степової Скифії VI—III ст. до н. е.»

Вищезгадана рецензія є своєрідним підсумком багаторічних зусиль її автора, В. Ю. Мурзіна, заборонити розвиток одного з відносно нових напрямів археології раннього залізного віку. Оскільки В. Ю. Мурзін торкнувся, як він сам пише, «делікатної» теми проходження рукописів через відділ, яким він керує, то треба дати деякі пояснення. Дійсно, моя монографія є розширеним варіантом рукопису дисертації, яка починаючи з 1996 р. тричі проходила через відділ скифо-сарматської археології (далі ВССА). Перші два проходження мали загальний висновок типу «видалити недоліки»; останній був негативним. Усі три проходження супроводжувалися порушеннями правил ВАК України та мого авторського права — рукопис кожного разу залишався у відділі на 5—7 місяців замість належних до 3. Впродовж майже 4 років рукопис був доступний невизначеному колу осіб. Нині виявляється, що деякі співробітники ВССА скористалися цією обставиною у своїх інтересах.

Дійсно, до першого варіанта дисертації були зауваження, здебільшого редакційного характеру, які я, звичайно, врахувала³. Цим і пояснюється «оперативність» появи кожного наступного варіанта дисертації. Це зазначив мій опонент: «більшість з них вона оперативно зважувала у наступному варіанті рукопису». А от «концептуальні вади» (с. 145) я не видалила, оскільки «вадами» їх не вважаю. Через деякий час цей же рукопис було представлено як дисертацію на здобуття звання доктора історичних наук, яка була успішно захищена в Інституті історії матеріальної культури РАН у Санкт-Петербурзі 12 квітня 2000 р.

Праця, яку В. Ю. Мурзін «рецензує» (у лапках тому, що це «рецензування», як буде показано нижче, охоплює лише 10 % обсягу моєї монографії, торкається не самих важливих її частин і тому, навіть приблизно, не може вважатися повноцінним критичним твором), є варіант дисертації з редакторськими змінами та з

оновленим списком літератури. Цей варіант було подано до відділу ще у 1996 р. До тексту монографії я повернула ті частини дисертації, які було вилучено на вимогу ВССА. Це розділи, присвячені вивченню економіки «Малої Скіфії на Нижньому Дніпрі»⁴, характеристики кризи у степовій зоні. Я також повернула свій варіант назви роботи «Історія економіки ...». За час підготовки рукопису до друку і проходження варіанта рукопису як дисертаційної роботи з цими текстами ознайомились провідні фахівці у галузі історії і археології раннього залізного віку. Деякі з них надіслали рецензії на автореферат дисертації (відгуків, і тільки позитивних, на автореферат було вісім). Позитивною є рецензія С. П. Пачкової⁵, що передувє статті В. Ю. Мурзіна, М. М. Крадіна⁶.

Тепер можна констатувати, що консерватизм деяких колег з ВССА був явищем тимчасовим. Їх протистояння позитивній оцінці моєї праці більшістю наукової громадськості, повне неприйняття нових знань через 4 роки змінюється на застосування ними основних положень роботи під гаслом «Це ж всім давно відомо!»⁷. Проте методику палеоекологічних та палеоекономічних досліджень археологічних пам'яток раннього залізного віку вони використовують часто без відповідних посилань і з досить грубими помилками. Наприклад, знання і використання моєї роботи у повному обсязі демонструє С. С. Бессонова⁸. Інакше кажучи, мої зусилля щодо розширення наукових обривів⁹ деяких колег з ВССА були плідними. Тому не зрозуміло, чому у «рецензії» В. Ю. Мурзіна, яка написана без співавторів¹⁰, всюди застосовано займенник «ми». Єдності у рядах ВССА ніколи не було. А С. С. Бессонову, особливо після останньої її статті, я можу вважати своєю прибічницею, не кажучи вже про інших співробітників, які підтримували мене під час проходження через відділ явно або, боячись гніву завідувача відділу, неясно. Отже, В. Ю. Мурзін виступав від якоїсь тіньової множини, а пишномовний стиль, спроби повчати досить точно відображають ту атмосферу, в якій проходило обговорення моєї докторської дисертації. Отже, «викриття», з якими виступає В. Ю. Мурзін з перших абзаців своєї «рецензії», є одночасно і самобіччанням, і сигналом того, що у ВССА склався нездоровий режим проходження кваліфікаційних робіт. З одного боку, там проходять відверто слабкі (кандидатська дисертація В. П. Билкової на суміжну з моєю темою; джерелознавча робота В. В. Скирди) роботи, з другого — у ВССА відсутні фахівці, які можуть оперувати нсьвим матеріалом і оцінювати складні роботи, виконані на сучасному рівні. На цьому можна було б й закінчити відповідь В. Ю. Мурзіну, подякувавши йому за чергову рекламну кампанію моїх досліджень. Втім з метою подальшого роз'яснення тим своїм колегам з ВССА, які все ще присутні (проти волі або через незрозуміння) у «ми» В. Ю. Мурзіна, на основних положеннях його «рецензії» я все ж зупинюсь.

Перед тим як перейти до відповідей В. Ю. Мурзіну, зверну ще раз увагу читача на те, що поза межами його «рецензії» залишилося понад 90 % обсягу моєї книги. Людина, яка мала б нещастя ознайомитись з нею через зазначену «рецензію», так і не узнала б, що у цій книзі наведено результати моїх розкопок протягом понад 10 польових сезонів ключової пам'ятки культури Степової Скіфії — Кам'янського городища. В окремих параграфах наведено результати вивчення топології і ландшафту пам'ятки. На базі цих досліджень і з урахуванням раніше одержаних результатів розроблено нову концепцію появи і розвитку Кам'янського городища. В окремий великий за обсягом розділ виділено дослідження (переважно авторські) пам'яток скіфської степової осілости, яких досі не помічає заслплений блиском курганного золота ВССА. Дуже ретельно висвітлено пам'ятки осілости IV в. до н. е. на лівому (параграф 2. 3. 1) і правому (параграф 2. 3. 2) берегах. У розд. 3 розглянуто (між іншим, всупереч оцінці В. Ю. Мурзіна на с. 145, вперше для скіфології¹¹) палеоекологічний підхід щодо системи «кочовик—степ», природні умови (географічний стан і характеристика компонентів природи) і ресурси (сільськогосподарські, водні, лісові, мінеральні) Степової Скіфії. Аналіз і узагальнення матеріалу доведені до спроби еколого-економічного районування Степової Скіфії. Тепер С. С. Бессонова повторює мій підхід стосовно Лісостепової зони. Якість її роботи — це інше питання¹².

Докладніше зупинюся на «концептуальних» зауваженнях В. Ю. Мурзіна. Їх можна впорядкувати, узагальнити і виділити у вісім пунктів: про палеодемографію Степової Скіфії; відсутність «історизму» в моїй роботі; державність у скіфів;

землеробство; товарно-грошові відносини; курганне золото; причини кризи III ст. до н. е.; про Кам'янське городище.

1. Про палеодемографію Степової Скіфії. Пропустивши одразу три розділи моєї книги, В. Ю. Мурзін (треба думати, що за замовчанням, він з їх змістом погоджується), зробив дуже нерішучу спробу ознайомитися з розд. 4, де наведено методика і результати реконструкції палеодемографічної ситуації у Степовій Скіфії. З подальшого буде ясно, що В. Ю. Мурзін і до, і після спроби своєї критики так і не зрозумів ані специфіки питання, ані способів його вирішення. Нагадаю, розд. 4 складається з трьох великих параграфів. Майже повністю В. Ю. Мурзін проігнорував перший параграф — аксіоматика, демографічні факти щодо Степової Скіфії, вихідні положення та припущення, модель демографічної ситуації, методика розрахунків. Треба думати, що цими загальнодоступними прийомами палеодемографічних досліджень мій опонент оволодіти не зміг. Не під силу йому був і зміст другого параграфа, де наведено поліваріантні межі зростання чисельності скіфського населення. В. Ю. Мурзін повністю проігнорував третій параграф, присвячений динаміці чисельності і відтворюванню скіфського населення. Запропонована методика ретроспективного аналізу дозволяє розрахувати чисельність населення у різні часи існування кочового населення Причорномор'я. Отже, за замовчанням, В. Ю. Мурзін на всі 100 % погоджується з запропонованою методикою і одержаними результатами. Більш того, він навіть хвалить мене за прийняття методик дослідження (с. 145—146). В. Ю. Мурзін звинувачує мене лише, по-перше, у тому, що я даю «точні цифри». Проте це дивно тому, що я багато разів попереджувала, що провела варіантні розрахунки між зростання населення за певних припущень. Таким чином, числа, що одержані, справедливі у межах цих допущень. По-друге, критика стосується лише тих етнографічних повідомлень, які використано мною для перевірки даних, одержаних за підрахунками, і вони визначають їх справедливість. Наведені рецензентом числа скоріше підтверджують, ніж спростовують мої дані.

По-третьє, В. Ю. Мурзін пише: «Проте наше основне розходження з її побудовами щодо демографічних процесів у Скіфії полягає в іншому. Наріжним каменем гіпотези Н. О. Гаврилюк є припущення (с. 114), що популяція скіфів Надчорномор'я була окремою...». На жаль, треба увесь час слідкувати за руками В. Ю. Мурзіна. І на цей раз він вільно маніпулює моїми текстами. Насправді на с. 114 написано: «Таким чином, я вивчаю народонаселення Степової Скіфії»... яке є зовсім інше, ніж «популяція скіфів Надчорномор'я». Подібно Б. О. Железчикову, я розраховую харчовий баланс у межах окремої степової території, а не всього Причорномор'я¹¹. Крім того, розрахунки і гіпотеза — це різні речі. Я навожу припущення також числові. В. Ю. Мурзін їх не спростовує і не вказує, де містяться помилки, тобто з його погляду, розрахунки вірні. До того ж критика моїх демографічних розрахунків запізnilась щонайменше на 12 років — саме стільки пройшло часу з виходу моєї праці, де було оприлюднено основні засади і більш детальні відомості про методи, використані під час написання перших двох параграфів розд. 4. Тому внаслідок очевидної некомпетенції у питаннях палеодемографії сумнівні твердження В. Ю. Мурзіна щодо палеодемографії Степової Скіфії можна не брати до уваги.

2. Про відсутність «історизму» в моїй праці. Черговою лакуною «рецензування» В. Ю. Мурзіна є найбільш вагомий у монографії п'ятий розділ. У ньому висвітлено основні галузі економіки, види виробництва і побут населення Степової Скіфії. Це базисний, словами мого опонента — «концептуальний», розділ. Спочатку в ньому розглянуто структуру економіки, виробництва, розподілу і споживання. Дуже ретельно висвітлено домашнє виробництво, у тому числі пов'язане із скотарством: обробка кістки, рогу, шкіряне виробництво, виготовлення повсті. Великий археологічний матеріал узагальнено у параграфах, присвячених прядінню, в'язанню і ткацтву. Докладно подано також обробку деревини, обробку каменю, промисли: мисливство, рибальство, бортництво. Відомо (за І. Є. Забеліним), що саме з побуту випливає багато суттєвих подій життя суспільства. В монографії на археологічному матеріалі розглянуто структури жителів і поселень; види їжі, хатне начиння (ліпний, дерев'яний, гончарний посуд, металеве начиння). В окремих параграфах порушено питання кочового і напівкочового скотарства, землеробства та проблему осілості кочовиків. Дуже велику увагу приділено розробці

питань ремесла. Всі ці складові скіфської економіки розглянуто у динаміці, яка здійснювалась упродовж 400 років. Як підсумок — запропоновано декілька економічних моделей розвитку степового скіфського суспільства, а саме суто кочового у VI — першій половині V ст. і напівкочового — у другій половині V — IV ст. до н. е. І саме в цьому полягає «історизм» роботи, який шукав і не знайшов В. Ю. Мурзін. До речі, звинувачення у відсутності «історизму» дуже легко можна повернути моєму рецензентові назад. В його останній самостійній — аж на 86! сторінок — праці (11 років тому) теж немає «історизму», оскільки, пишучи за О. І. Тереножкіним про появу скіфів «з глибин Азії», «глибиноазійський» етап життя цього етносу В. Ю. Мурзін не характеризує¹³. Можливо, це звинувачення В. Ю. Мурзіна у відсутності «історизму» в моїй праці відбувається тому, що я не розділяю досить дивної і зовсім неаргументованої декларації Мурзіна — Ролле про «невпинний дрейф основного ядра скіфських кочових племен зі сходу». Вперше цей «дрейф» з'явився у мого опонента (разом з його співавтором Р. Ролле) у 1998 р.¹⁴. Хотілось би все ж знати визначення цього нового терміна. Здається, він приплив з напівнаукового лексикону. Справляється враження, що автори цього «дрейфу» навіть не чули про теорію дисперсності кочової економіки Н. Е. Масанова, про такі, чітко визначені у кочівникознавстві поняття, як «міграція», «перекочівка», «грабіжницькі походи», «війни» і т. п., тобто вони не знають наукової лексики кочівникознавства.

Слід також згадати дивне зауваження В. Ю. Мурзіна про те, що «якоїсь окремої «Степової Скіфії» не існувало» (с. 145). Іншими словами, В. Ю. Мурзін є (за звичкою без посилання на авторів) прихильником гіпотези О. І. Тереножкіна, В. А. Лллінської про єдину Скіфію. На жаль, мій опонент забув не тільки авторів цієї гіпотези, а й той факт, що вони включали у це утворення — Лісостепову і Степову Скіфію¹⁵. Я ніколи не виступала проти складної структури скіфського суспільства, хоч і вважаю, за Б. М. Граковим, що саме Степова Скіфія — класичне кочове утворення. Мій же опонент пропонує розглядати Степову Скіфію як продукт «вельми тривалої зупинки» на шляху дрейфу — «від передгір'їв Північного Кавказу на захід, що логічно завершився скіфською експансією у напрямку Балкан за часів царя Атея» (с. 145 рецензії). Чого тільки не відбудеться, коли зупинка тривала, а дрейф досить дивний — від Кавказу до часів Атея! Мабуть це і є той «історизм», який пропонує мені В. Ю. Мурзін. Я ж намагаюся розглядати історичний процес як такий, що складається з окремих відрізків часу — періодів. У моєму дослідженні це період історії скіфів від VI до III ст. до н. е. і ті явища, що відбувалися в економіці населення, яке здійснювало своє буття у визначених територіальних межах, а саме у степовій зоні Північного Причорномор'я.

Отже, звинувачення у відсутності «історизму» у моїй книзі є голословними і тому їх можна не брати до уваги.

3. Про державність у скіфів. Поволі продрейфував мій опонент до питання про державність у скіфів (с. 147). Ще на перших сторінках монографії я зазначила, що питань соціальної і політичної історії Скіфії я не торкаюсь, як і не писала відповідного розділу у другому томі «Давньої історії України»¹⁶. До речі, використання «рецензії» на мою книгу для того, щоб ще раз повторити (вже без посилання на прямого автора Ю. В. Павленка) основні положення написаною В. Ю. Мурзіним у співавторстві з Ю. В. Павленком праці¹⁷ просто непорядно.

Питання про державність дуже складне, має велику бібліографію, яка безперервно поповнюється. Навіть список літератури, яким оперує В. Ю. Мурзін, викликає великі сумніви до того, чи володіє мій «рецензент» сучасною постановкою цього питання. Це стосується, наприклад, посилання на працю М. М. Крадіна, який за той час, що пройшов після її виходу, вже встиг захистити докторську дисертацію, надіслати позитивний відгук на автореферат моєї дисертації і випустити низку праць, в яких розглядає множинність теорій політогенезу кочового суспільства¹⁸. На відміну від В. Ю. Мурзіна, він робить це зважено, знаючи останню літературу з питання, з повагою до всіх авторів, що додержуються теорій і гіпотез, які він не поділяє.

На с. 145 В. Ю. Мурзін намагається втягнути мене у дискусію про співвідношення «грабіжницької», «військової» та «пасторальної» економіки¹⁹. Знову ж таки, цього немає у монографії, яку «рецензує» В. Ю. Мурзін. Докладніше на цьому питанні я зупинилась в окремій статті²⁰, до якої надсилаю мого опонента. Лише

нагадаю йому, що перелік так званих відомих істин завдяки науковим відкриттям постійно оновлюється. У ході прогресу науки деякі з них застарівають, вивільнюючи місце новим істинам. Ще недавно поширеним уявленням про скіфів було те, що їх економіка «базується на війні, грабунках та данині». Вона й була такою — але дуже короткий період, який відповідає часу скіфських передньоазійських походів. Це підтверджують як археологічні, так і письмові джерела. Проте нагадаю — щоб ефективно і продуктивно «грабувати», треба мати відповідну ефективну економіку. Економічно слабке кочове об'єднання не було спроможним ані до успішних завоювань, ані до встановлення довготермінового контролю над завойованими територіями. Мій опонент не може привести жодного прикладу грабіжницьких походів скіфів — мешканців степової зони Причорномор'я у VI—V ст. до н. е., які б згадувались античними писемними джерелами. Про війну скіфів проти Дарія, скоріше про їх захист своєї території, дійсно, є. Слідів нападів скіфів на античні міста немає. Гіпотеза про протекторат скіфів над Ольвією підтримується не всіма і залишається поки що гіпотезою²¹. Слідів руйнування античних міст скіфами у той час теж не дуже багато. Майже така ж картина у степовій зоні Північного Причорномор'я у IV ст. до н. е. Винятком є згадка Фронтіна про невдалий похід Атея на Фракію. Так де ж та «економіка, що базується на грабунках та данині»? І потім, для того щоб здійснювати грабіжницькі походи, якщо вони не гіпотетичні, потрібно кожного дня їсти, пити, вдягатися, мати коней, на яких ті походи відбувались. «Кочові імперії», про які так любить згадувати В. Ю. Мурзін, існували дуже короткий час²², не кажучи вже про те, що Скіфія якщо і нагадує «кочову імперію», то досить віддалено. Ту «войовничу» орду кормили не стільки походи, скільки скотарство, яке, до речі, забезпечувало ще і торгівлю скотом та продуктами обробки скотарської сировини.

Отже, міркування В. Ю. Мурзіна щодо державності скіфів є застарілими, вони не відповідають сучасному рівню розвитку теорій політогенезу і соціально-економічних ландшафтів кочових суспільств. Внаслідок цих причин зауваження В. Ю. Мурзіна стосовно державності скіфів не можна брати до уваги.

4. Про землеробство. Велику увагу приділяє мій опонент проблемі землеробства у степових скіфів. Якщо раніше він не погоджувався з існуванням цього явища взагалі, то тепер вся «критика» спрямована на неможливість фуражного напрямку землеробства у Подніпров'ї (с. 147). Такий прогрес у поглядах ще раз демонструє те, що мої колишні колеги не такі вже консерватори. Нарешті скіфологи помітили смугу осілості у степовому Подніпров'ї. В. Ю. Мурзін ділиться з читачами своїм відкриттям: у степу існувало землеробство, орієнтоване на безплужну обробку цілинних степових земель. Проте хочу розчарувати В. Ю. Мурзіна: про відсутність ознак саме плужної обробки землі я написала задовго до нього — ще у 1989 р. у першій своїй монографії. Там же, до речі, охарактеризовано три системи землеробства, які існували у Північному Причорномор'ї у ранньому залізному віці. Їх вивчення дозволило мені прислатися до гіпотези О. М. Щеглова та С. Д. Крижицького про неможливість вивозу зерна з лісостепових землеробських територій.

Тема вивозу хліба з лісостепу вже всім набридла. Приблизницею скіфської хлібної торгівлі, крім В. Ю. Мурзіна, залишається хіба що К. П. Бунятян. У «рецензії» В. Ю. Мурзін наводить, як йому здається, незаперечні аргументи щодо можливості вивозу хліба з лісостепу²³: «Яскравий опис подолання дніпровських порогів на невеликій баржі (з командою з 8 веслярів), що перевозила дрова з Полісся, залишив нам І. О. Бунін в оповіді «Казацким ходом». Відносно яскравості «оповіді» В. Ю. Мурзін не обдурює. Що до іншого, то все не так. Із змісту оповідання (свого роду автопсії І. О. Буніна однієї із своїх юнацьких пригод, коли йому пощастило «обмануть матушку» і сплавитися по Дніпровських порогах) читач має дійти зовсім протилежного висновку, ніж того, що належить В. Ю. Мурзіну. Ось дуже скорочений опис подорожі на відрізок шляху через пороги:

«Весь экипаж состоял из 11 человек: 8 гребцов-белорусов, старика-еврея, его племянника и меня...

— Ой, ой, — говорил Исай Маркович, покачивая головою, когда мы подходили к Екатеринославу, — погода переменялась: задуют ветры... И что мы тогда будем делать на порогах? Это будет хуже, чем в прошлом годе... Но меня (автора. — *Н. Г.*) только разогревали прошлогодние опасности... Без лоцманов ни одно судно

не может, по закону, идти дальше... «Ну, диты, — громко и серьезно крикнул он [лоцман, снимая шапку], — помолимся Господу Богу».

Далі йде опис подолання першого, не самого небезпечного (треба думати — Кодацького. — *Н. Г.*) порога:

«Кругом шум воды, брызги пены, водоворот несет с ошеломляющею быстротою, так что вся «Чайка», нагруженная тысячами пудов дров, прыгает и качается на огромных волнах...»²⁴.

Так, «з боєм», вони пройшли декілька порогів до самого страшного — Ненаситенця. На другий день — ще чотири — до пристані Кічкас. Якщо навіть сильно напружити фантазію і увявити собі на місці гребців-білорусів «гребців-мілоградців», на місці Ісаїя Марковича хитруватого грека — торговця, а на місці юнака Буніна — юнака Мурзіна, якому пощастило «обманути матінку», все ж дуже важко перетворити дрова у зерно, барку «Чайку» кінця ХІХ ст. у човен-довбанку раннього залізного віку. Не кажучи вже про те, що навряд чи у скіфів-кочовиків були лоцмани, які проводили торговельні судна через пороги, і те що скіфи-кочовики чи напівкочовики, які заселили, за версією В. Ю. Мурзіна, Лісостеп (викладено вперше у цій «рецензії» (с. 146)), так любили подорожувати водою, перевозячи хліб для торгівлі з Грецією. У контексті такого дивного аргументу виникає питання: якщо вигоди від торгівлі дровами у майже безлісовому степу у капіталістичній Росії очевидні, то яка ж вигода від торгівлі зерном, яке вирощували і на хорах античних міст, причому склад зернових культур майже не відрізнявся? Я повторю запитання, яке було у монографії: який прибуток від торгівлі зерном з лісостепу і скільки б коштував той пливчастий ячмінь на ринках Греції, якби його везли по Дніпру чи Південному Бугу (на останньому в урочищі Гард пороги не менш небезпечні, ніж на Дніпрі)? Боюсь, що це навряд чи була ціна у три оболі і, мабуть, не кормили б тим ячменем в Афінах рабів.

Отже, нічого нового про скіфське землеробство, зовсім чужо для себе тему, В. Ю. Мурзін у «рецензії» не пише. Хіба що наводить своє, дуже суб'єктивне міркування щодо можливості сплава зернопродуктів по порогах Дніпра, вільно користуючись текстом пригодницького оповідання І. О. Буніна. Тому критичні розсуди В. Ю. Мурзіна відносно скіфського землеробства, висвітленого у моїй книзі, можна впевнено не брати до уваги.

5. Про товарно-грошові відносини. Йдеться про товарно-грошові відносини і про те, що Скіл і Атей, коли карбували свої власні монети, намагалися «підвищити свій авторитет та престиж на міжнародній арені» (с. 146). Нагадаю В. Ю. Мурзіну, що початок товарно-грошових відносин на тій самій «міжнародній арені» належить до VII ст. до н. е.²⁵. Якщо вірити В. Ю. Мурзіну, кочовики підтримували свій «міжнародний авторитет» грабунками і війною. То для чого тоді їм монети? Зауважу, я пишу про панування у степових скіфів товарно-обмінних відносин і про те, що у Подніпров'ї, в районі Кам'янського городища, там де селились напівкочовики-скіфи і куди надходили великі партії грецьких товарів у IV ст. до н. е., саме у цей час зароджуються товарно-грошові відносини. Саме цим пояснюється відносно велика кількість монет, знайдених на Кам'янському та Капулівському городищах та на інших пам'ятках прибережної зони. Більш того, я вважаю, що мешканці цього регіону добре зналися на цінах у Греції, тому і пропоную розрахунки можливої вартості золотого начиння кургану. Думаю, що скоро такі розрахунки стануть звичайними і будуть сприйматися під гаслом: «А як же іначе?». Що ж стосується глузування В. Ю. Мурзіна з приводу того, що раби високої кваліфікації могли надходити із Скіфії (с. 147), так знову ж — «слідкуйте за руками» мого рецензента. Він, мабуть, тільки подивився на таблицю і не прочитав текст — на с. 287 моєї монографії. Я там пояснюю, що наведено всі, відомі мені за публікаціями, ціни на ринках Афін, і зазначаю, що, звісно, скіфом не міг бути ані майстер, ані управляючий. Думаю, іронія В. Ю. Мурзіна тут недорочна і у наступній своїй публікації він скористається моїми висновками і за звичкою на мене не зішлеться. Між іншим, говорячи про работорівлю, В. Ю. Мурзін знову ж не привів жодного аргументу проти. Втім його зауваження — «Невже вона гадає, що раби такої кваліфікації могли надходити з території Скіфії або з числа захоплених скіфами на суміжних територіях невільників?» — можна розглядати вже як напівпризнання моєї гіпотези про скіфську работорівлю.

Маленькому параграфі моєї книги приділено нелюдяно багато уваги. Навіть

якщо я неправа і скіфи не мали у конвергентних зонах навичок оперувати з грошима, то чи варто через цей параграф «громити» усю мою працю? А якщо я права, і скіфи, подібно до всіх кочових народів, у контактних зонах мали розумітися у грошових справах? До того ж контраргументи моєму погляду В. Ю. Мурзін не наводить, а мої аргументи не спростовує. Я можу ще раз повторити свої аргументи і поки не почую аргументованих на них відповідей не вважатиму звинувачення В. Ю. Мурзіна справедливими. Тому згадане зауваження В. Ю. Мурзіна відхиляю.

6. Про курганне золото. Мій опонент останнім часом так захопився написанням науково-популярних книжок, що забув наукове визначення терміна «скарб» і мимоволі приєднався до моєї гіпотези про «тезаврування золота»²⁶, тобто про виготовлення з золота дорогих престижних виробів, які переходили до скіфської знаті у вигляді товару чи дарунків і які закопували у поховання. Тим самим золото, з якого виготовляли вироби, вимивалось з економічного обігу і перетворювалось у скарб, тобто тезаврувалось. Мій опонент слушно зауважує: «абсолютно різною була природа тих скарбів, що знайдені в курганах скіфської знаті (до нас дійшла лише незначна їхня частина), та майна громадян грецьких полісів» (с. 147). Та хто ж наполягає? Втім і «майно громадян грецьких полісів», і «скарби скіфської знаті» мали як мінімум дві дуже важливі принципові подібності: по-перше, вони були зроблені людськими руками, а не духами; по-друге, вони мали собівартість, яка була не меншою за собівартість матеріалів, з яких їх виготовляли. Саме під цим кутом зору золоті вироби (а також затрати праці на спорудження курганів, про що мій опонент чомусь не говорить) мною порівнювались. І мені здається, В. Ю. Мурзін це вже зрозумів і тепер вирішує, як цим скористатися і здійснити «дрейф» у напрямі перетворення цього положення у власне. Можна — через спробу негативної рецензії.

Мій висновок стосовно зазначених зауважень В. Ю. Мурзіна такий же, як у попередньому випадку. Я не вважаю зауваження В. Ю. Мурзіна доказовими, тому його відхиляю.

7. Про причини кризи III ст. до н. е. Про те, що ці причини мають комплексний характер, я дійсно тільки проголошую і вважаю, що на тих вже добре відомих складових цього комплексу немає потреби зосереджуватися. Проте знову ж зазначу, що посилання В. Ю. Мурзіна на його науково-популярну книжку у визнанні комплексності причин кризи, м'яко кажучи, некоректне. За рік до публікації монографії «Давня історія України» (1994.— Кн. 1) вийшла моя велика стаття з цього приводу²⁷, основні положення якої мій опонент використав у зазначеній праці. За звичкою — без відповідних посилань. Знову ж за звичкою, В. Ю. Мурзін повторює моє положення про пасовищну дигресію як основну і погано вивчену причину кризи, переказуючи її своїми словами. Адже монгольське прислів'я, яке наводить мій опонент: «Без трави немає худоби, без худоби немає їжі» (с. 148), — саме про це. Так де ж тут критика? Що ж стосується масштабів кризи, то вона не була такою ж всеосяжною, як це намагається довести В. Ю. Мурзін. Дійсно, зникає кизил-кобинська культура, але за останніми даними, не у III, а у II ст. до н. е. Більш того, В. О. Колотухін вважає, що матеріали поселень передгірського Криму свідчать про співіснування скіфів і таврів і про переселення таврів до античних міст²⁸. Я вже не кажу про те, що античних міст так звана кліматична криза майже не торкнулася. Дивний такий клімат був у III ст. до н. е. у Північному Причорномор'ї — одних карав, інших милував.

Отже, В. Ю. Мурзін (відомий як фахівець зі світанків історії) із закатами історії не розібрався і його компілятивні зауваження з цього приводу можуть мати лише рекомендаційний характер. Я вважаю їх здебільшого помилковими, деякі — малоінформативними.

8. Про Кам'янське городище. Я не відмовляюсь від положення Б. М. Гракова про видатне значення в історії кочовиків Кам'янського городища. Я тільки підкреслюю, що через 30 років після його розкопок історична наука пройшла певний шлях і деякі положення в його концепції можна розширити, деякі уточнити, від деяких відмовитись. Виходячи з основних положень кочівникознавства та з археологічного матеріалу, я висуваю нову гіпотезу про роль цього городища в історії Скіфії. Щоб її заперечити, треба знати особливості розвитку економіки кочового суспільства та археологічний матеріал, який нагромаджений і опубліко-

ваний Б. М. Граковим та мною. Оскільки ні першого, ні другого мій опонент не знає, то про що тут говорити?

Всі зауваження про Кам'янське городище характеризують їх автора як людину, абсолютно не знайому з археологічним матеріалом рецензуємої ним книги. Жодне з зауважень В. Ю. Мурзіна стосовно Кам'янського городища не можна взяти до уваги внаслідок їх повної невідповідності фактичним даним.

У цілому ні один із восьми пунктів зауважень В. Ю. Мурзіна не може бути признаним як той, що відповідає істині. З урахуванням того що, за замовчанням, В. Ю. Мурзін погоджується зі складом 90 % обсягу моєї книги, виникає питання: чи можна вважати за змістом згадану працю В. Ю. Мурзіна негативним відгуком на мою книгу? Я вважаю, що ні, не можна. А зважаючи на мої відповіді, вона, скоріше, є своєрідним позитивним явищем.

Проте, чому В. Ю. Мурзін удає, що він «розібрався» з моїми працями у галузі економіки, наприклад з палеодемографією скіфів, саме тепер, а не впродовж попередніх 12 років? Із скотарством скіфів, дослідження якого вийшло з друку ще 6 років тому? Може, справжньою причиною є дефіцит моментів для критики у моїй новій книзі? Навпаки, сумнівних тверджень у В. Ю. Мурзіна, навіть у такому малосторінковому жанрі як рецензія, багато. Крім вищевикладеного, наприклад, це стосується тези, що кочовики-скіфи «освоїли досить значну частину північнопричорноморського Лісостепу» (с. 146). Ця теза не викликає сумніву тільки у мого опонента (раніше ще у С. С. Бессонової; нині, як це видно з останньої її публікації, цей погляд дослідника намагається не афішувати). Те, що кочовики підкорили собі значну частину населення лісостепу, дійсно не викликає сумніву. А от археологічних доказів такої присутності, крім поховань у катакомбах, які не є переважним типом поховальної споруди у лісостепу, чомусь немає, скоріше — навпаки. Про притягнутість даних, які наводить С. А. Скорий, я вже писала²⁹. Нині це питання скоріше має стан постановки, ніж його вирішення.

Підводячи підсумки моєї відповіді на цю «рецензію», скористаюсь також методом, який неодноразово застосовував мій опонент, а саме — незначно перероблю його текст з вигідними для себе акцентами та привласню його.

1. Загальна негативна оцінка В. Ю. Мурзіном моєї монографії зумовлена його серйозними «помилками у трактуванні основних, ключових моментів скіфської історії, що призводить до помітного викривлення загальної картини останньої» (с. 148 «рецензії»).

2. Праця В. Ю. Мурзіна не дає не тільки адекватного, а скільки-небудь приблизного уявлення про монографію Н. О. Гаврилук «История экономики Степной Скифии VI—IV вв. до н. э.», оскільки:

відображає лише приблизно 10 % обсягу її тексту;

містить тільки вибрані дискусійні (звичайно, з погляду В. Ю. Мурзіна) місця; не торкається тих позитивних, навіть з погляду «рецензента» знань, які дають читачеві 90 % обсягу тексту книги, яку взявся рецензувати В. Ю. Мурзін.

3. В останніх рядках своєї «рецензії» В. Ю. Мурзін признав деякі мої досягнення. Так, без пояснень, як з'явилася, так і зникла «Велика Скіфія», про несурзність виділення якої я писала. На її місці — але знову ж таки без визначення — з'явилася «Скіфія Причорноморська», тобто, без зайвої скромності, моя праця розбудила майже сплячий клімат ВССА і породила рух думки.

4. Я мушу вибачитись перед ВССА — мабуть, «консерватизм» його співробітників — не досить точно визначення їх відношення до моєї праці. Зважаючи на оперативність, з якою, наприклад, С. С. Бессонова скористалась мою дисертаційною роботою, звичайним консерватизмом це вже не назвеш.

5. Оскільки, моя праця «не дає уявлення про економіку скіфської кочової орди, що базувалась на зовнішній експлуатації, ні про історію цієї економіки» (с. 148), то, можливо, слід чекати, що у найближчі часи В. Ю. Мурзін ці питання вирішить сам. Дуже хотілося б подивитись. Я вважаю, що написати В. Ю. Мурзіну книжку-відповідь про економіку скіфів — це набагато краще, ніж писати «рецензію» на працю, яка «не дає уявлення про економіку скіфської кочової орди...». Принаймні, тепер у В. Ю. Мурзіна з'явилась тема для самостійного дослідження: я до нього у співавторі не піду. А от об'єктивну рецензію — обіцяю.

¹ Клейн Л. С. Афоризмы о науке // *Stratum +*.— 1999.— № 3.— С. 391.

² Мурзин В. Ю. Гаврилюк Н. А. История экономики Степной Скифии VI—III вв. до н. э.: Рецензия // *Археология*.— 2000.— № 2.— С. 144—149.

³ Проте не ті, які вигадувались співробітниками після кожного нового обговорення.

⁴ У колективній монографії («Давня історія України».— К., 1998.— Т. 2.— С. 176—180) цей підрозділ теж був написаний мною, але редактором скіфської частини В. Ю. Мурзином приписаний чомусь Є. В. Черненку.

⁵ Пачкова С. П. Гаврилюк Н. А. История экономики Степной Скифии VI—III вв. до н. э.: Рецензия // *Археология*.— 2000.— № 2.— С. 142—144.

⁶ Крадин М. М. Гаврилюк Н. А. История экономики Степной Скифии VI—III вв. до н. э.: Рецензия // *РА*.— 2001.— № 4.

⁷ Саме під цим гаслом написана згадана «рецензія» В. Ю. Мурзіна, про що йдеться нижче.

⁸ Я можу поздоровити себе з появою нової учениці: якщо раніше у 1998 р. її палеоекономічні пошуки були просто курйозними (Бессонова С. С. Дружинные курганы в Украинской лесостепи скифского времени // *Скифы, хазары, славяне, Древняя Русь*.— СПб., 1998.— С. 57, 58), то стаття 2000 р. (Бессонова С. С. Деякі закономірності розміщення пам'яток скіфського часу в Українському Лівобережному Лісостепу // *Археология*.— 2000.— № 2.— С. 116—132) майже цікава. В усякому разі її останні дослідження більш ґрунтовне, ніж спроби охарактеризувати господарство лісостепоного населення раннього залізного віку, які робить її вічний співавтор С. А. Скорий. Пікантність ситуації ще й в тому, що обидва дослідника роблять узагальнення на базі спільно розкопаної однієї пам'ятки розташованої у правобережному лісостепу Мотронинського городища.

⁹ Зауваження шановної О. Є. Фіалко: «Згідно з «Словником іншомовних слів» палеопедологія це наука про виховання дітей»; «сфемсроїд — це метелик». Ю. В. Болтрик не був таким винахідливим. У пошуках недоліків у праці він спробував просто плутати факти (хутор «Огородник» насправді це хутор «Пищевик», зрештою виявилось, що ці пам'ятки взагалі не мають відношення до місця праці).

¹⁰ До речі, я можу поздоровити ВССА і наукову громадськість з тим, що «рецензія» В. Ю. Мурзіна є його першою за 10 останніх років (від монографії «Происхождение скифов: основные этапы формирования скифского этноса».— К., 1990, праці на 86 сторінках (!!!) з докторської дисертації) працею без співавторів.

¹¹ До появи у 1989 р. моїх розрахунків чисельності худоби у степових скіфів (Гаврилюк Н. А. Домашнее производство и быт...— С. 17—24) була єдина публікація: Железников Б. Ф. Вероятная численность сарматов-сарматов Южного Приуралья и Заволжья в VI в. до н. э. I в. н. э. по демографическим и экологическим данным // *Древности Евразии в скифо-сарматское время*.— М., 1984. Нині, у 2001 р., В. Ю. Мурзин називає це — «добре випробований шлях» (С. 145). А авторам праці «Некоторые эколого-демографические и социальные аспекты истории кочевых обществ (ЭО.— № 1) — О. О. Тортиці, В. К. Міхєєву та Р. І. Куртієву — цей метод так сподобався, що вони об'явили його напрямом і заявили, що «Р. И. Куртиев вместе с В. К. Михеевым стали у истоков его разработки» (Тортика А. А., Михеев В. К. Методика эколого-демографического исследования традиционных кочевых обществ Евразии // *Археология Востоковосточноевропейской лесостепи*.— Воронеж, 2001.— Вып. 15.— С. 141.).

¹² Вона навіть робить вигляд, що еколого-економічного районування лісостепоної зони Північного Причорномор'я не існує: *Давня історія України*.— К., 1998.— Т. 2.— С. 114—119.

¹³ Мурзин В. Ю. Происхождение скифов: основные этапы формирования скифского этноса.— Киев, 1990.

¹⁴ Мурзин В. Ю., Ролле Р. Царские скифы и их локализация // *Скифы. Хазары. Славяне. Древняя Русь*.— СПб., 1998.— С. 53.

¹⁵ За життя О. І. Тереножкіна та В. А. Іллінської він цього не забував — його кандидатська робота називалася «Степная Скифия VII—V вв. до н. э.».— К., 1979.

¹⁶ До речі, розділ про скіфську державність у колективній монографії «Давня історія...».— Т. 2.— С. 123—127, приписаний мені помилково. Писав цей розділ В. Ю. Мурзин.

¹⁷ Мурзин В. Ю., Павленко Ю. В. Формирование раннеклассового общества на территории Украины.— К., 1989.— Препринт.

¹⁸ Крадин Н. Н. Империя хунну (структура общества и власти).— СПб., 1999 та ін.

¹⁹ Їм'я і діяльність фараона Псамматіха, які обов'язково присутні як приспів у доказах В. Ю. Мурзіна грабіжницької суті скіфської економіки, нехай не гіпнотизують читача. Як здасться, у фараонах В. Ю. Мурзін розуміє не більше, ніж у породному складі скіфського стада. Філіп П, який не був кочовиком, виходячи із свого досвіду писав, що віслюк, звантажений золотом, відкриє будь-які брами. Іншими словами, хабар ворогам (і зовсім не обов'язково тільки кочовикам) є звичним (як це дозволить економічні обставини), іноді дешевшим, ніж збройний опір або навала, прийомом правителя захистити свої інтереси.

²⁰ Гаврилюк Н. А. «Великая Скифия», «Две Скифии» или три модели экономики ранних кочевников Северного Причерноморья? // *Labores hariunt honores*.— Днепропетровск, 2000.— С. 143—151.

²¹ Докладніше про це див.: Марченко К. К. К проблеме греко-варварских контактов в Северо-Западном Причерноморье V—IV вв. до н. э. (сельские поселения Нижнего Побужья) // *Stratum +*.— Кишинев, 1999.— № 3.— С. 145—172. Там же подано список найновішої літератури з проблеми.

²² Кляшторный С. Г., Савинов Д. Г. Степные империи Евразии.— СПб.: Фан, 1994.— 165 с.; Пахомов Ю. Н., Крымский С. Б., Павленко Ю. В. Пути и перепутья современной цивилизации.— К., 1998.— С. 47.

²³ Між іншим, я ані словом не згадала про складності вивозу хліба і про перевоз його через порogi. Я пишу лише про те, що довга дорога з лісостепу до Ольвії чи Боспору зробить хліб дуже дорогим.

²⁴ Бунин И. А. Казацким ходом.— Киев: Вища шк., 1987.— С. 49—59.

²⁵ Остання література — див.: Крадин М. М. Кочівництво у теоріях історичного процесу // *Східний світ*.— 2000.— № 1.

²⁶ Гаврилюк Н. О. Явище тезаврування золота у ранньому залізному віці // Музейні читання: Матеріали конф., що відбулася 17—18 груд. 1996 р.— К. 1998.— С. 97—100.

²⁷ Гаврилюк Н. О. Палеоекологічна ситуація і занепад Великої Скіфії // Оточуюче середовище і давнє населення України (матеріали до теми).— Препринт.— К., 1993.— С. 52—65.

²⁸ Колотухин В. А. Горный Крым в эпоху поздней бронзы — начале железного века.— Киев, 1996.— С. 60, 88.

²⁹ Гаврилюк Н. А. Две Скифии — «Великая Скифия» или «просто Скифия» // Скифы Северного Причерноморья в VII—IV вв. до н. э.: Тез. докл. междунар. конф., посвящ. 100-летию со дня рождения Б.Н. Гракова.— 1999.— С. 33—37; Она же. «Великая Скифия», «Две Скифии» или три модели...

Одержано 28.04.2001